

Critical Analysis of Shahid Motahari's theory on "The Legitimacy of Usury in Banking Activities

Saeid Nazari Tavakkoli* | Mohammad Zobdeh

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.247727.1948>

تحلیل انتقادی دیدگاه شهید مطهری در باب «امکان مشروعیت ربا در فعالیت‌های بانکی»

نویسندگان: سعید نظری توکلی* | محمد زبده

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.247727.1948>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Finance Researches* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Critical Analysis of Shahid Motahari's theory on "The Legitimacy of Usury in Banking Activities"

Saeid Nazari Tavakkoli: Professor, Department of Jurisprudence & the Essentials of the Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

sntavakkoli@ut.ac.ir | 0000-0002-6398-521X

Mohammad Zobdeh: PhD student in Jurisprudence & the Essentials of the Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, and visiting lecturer at Bozorgmehr University.

mzobdeh98@ut.ac.ir | 0000-0003-1329-0927

Abstract

1. Introduction and Objective

The modern banking system, as a cornerstone of the capitalist economy, functions primarily on the principle of interest-based financial intermediation. Through accepting deposits and extending loans, banks mobilize idle funds, convert them into productive capital, and stimulate economic growth. This financial mechanism—though economically efficient—raises profound jurisprudential and ethical concerns when examined through the lens of Islamic law (fiqh al-mu‘āmalāt), where the payment or receipt of interest is often equated with ribā (usury).

In the Islamic worldview, ribā represents one of the gravest transgressions against divine economic justice. The Qur’an explicitly condemns it—“O you who believe, fear Allah and give up what remains of usury if you are believers” (al-Baqara, 2:278)—and classical jurists have enumerated its prohibition as one of the fundamental necessities (darūriyyāt) of the faith. Despite this textual clarity, the integration of modern banking practices into Islamic economies has reignited debates concerning whether ribā applies universally to all forms of financial increase (ziyādah) or whether certain institutional contexts, such as state-owned banking, fall outside its scope.

This study specifically addresses the critical question: Does the Qur’anic and jurisprudential prohibition of ribā apply exclusively to financial relationships between natural persons, or does it also

encompass transactions between banks (as legal entities) and their clients, including state or public financial institutions?

The research explores this question through the lens of Shahid Murtaza Motahhari's interpretive approach, which attempts to reconcile the economic realities of modern banking with the ethical imperatives of Islamic jurisprudence. Motahhari proposed that ribā derived from state-owned banking operations may not fall under the Qur'anic prohibition, as the profit generated is ultimately reinvested in the collective welfare of society. This perspective represents a significant jurisprudential deviation from the classical position, which deems all forms of ribā al-qarḍ (usurious loan contracts) categorically impermissible.

The objective of this research is therefore twofold:

- (1) to systematically examine the theoretical and textual foundations of Motahhari's reasoning regarding the permissibility of state bank interest; and
- (2) to evaluate the jurisprudential validity of his argument through an analytical study of Qur'anic evidence, Prophetic traditions, and the principles of uṣūl al-fiqh (legal theory).

2. Methods and Materials

The research adopts a descriptive-analytical methodology, combining textual exegesis, comparative jurisprudence, and analytical reasoning. The methodological framework involves three primary components:

Textual Analysis of Foundational Sources:

The study draws upon Qur'anic verses (especially al-Baqara 275-279 and Āl 'Imrān 130), ḥadīth literature, and the exegetical interpretations of classical jurists such as al-Ṭūsī, al-'Allāmah al-Ḥillī, al-Shahīd al-Thānī, al-Khū'ī, and others. The goal is to determine the linguistic and contextual scope (umūm wa khuṣūṣ) of the term ribā and assess whether the prohibition can be limited to particular agents or contexts.

Analytical Evaluation of Jurisprudential Positions:

The arguments of contemporary and premodern jurists are systematically reviewed, focusing on three interpretive dimensions:

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- (a) whether the prohibition of ribā extends to legal persons (banks, states, institutions);
- (b) whether public welfare (maṣlaḥa ‘amma) can constitute a valid justification for exceptions; and
- (c) whether ilghā’ al-khuṣūsiyya (removal of specific contextual limitations) can legitimately exempt banking interest from the general ruling of prohibition.

Critical Appraisal of Motahhari’s Theory:

Motahhari’s twofold reasoning—(i) the restriction of ribā to private capital and (ii) the removal of specificity (ilghā’ al-khuṣūsiyya) from established exemptions—is subjected to a critical analysis based on the principles of uṣūl al-fiqh. His argument is contrasted with the prevailing consensus (ijmā’) of Shi’i and Sunni scholars to assess its coherence, consistency, and textual grounding.

The study relies entirely on library-based research, using classical Arabic and Persian legal sources, as well as modern economic and banking literature, to bridge jurisprudential theory and financial practice. The analysis emphasizes objectivity, textual authenticity, and methodological transparency to ensure reproducibility and scholarly rigor.

3. Research Findings

The investigation reveals that Shahid Motahhari’s theory rests on two principal claims:

- (1) **Restriction of Ribā to Private Capital:** Motahhari argues that the ‘illa (effective cause) of ribā lies in the exploitation inherent in private usurious transactions, wherein one individual unjustly profits from another’s financial hardship. In contrast, he suggests that when the lender is the state or a public institution, the revenue obtained from interest-bearing loans returns to society through redistribution mechanisms such as public spending, infrastructure development, and welfare programs. Consequently, the element of injustice (ẓulm)—which he interprets as the underlying rationale of the prohibition—is absent in this context.

From this perspective, interest charged by state-owned banks would not qualify as *ribā*, since it neither enriches an individual lender nor generates class-based inequities:

- (2) **Application of *Ilghā' al-Khuṣūṣiyya* (Removal of Specificity):** Motahhari further argues that the specific exemptions to *ribā* recognized in classical jurisprudence—such as transactions between a father and son, husband and wife, or Muslim and *kāfir ḥarbī*—demonstrate the elasticity of the prohibition in contexts where exploitation is absent. By extending the same reasoning through *ilghā' al-khuṣūṣiyya*, he posits that bank interest, particularly in state-run institutions, may also be exempted from prohibition, as it serves the public good and does not contravene the moral spirit of the Qur'anic injunction.

However, the analytical examination conducted in this study challenges both foundations of Motahhari's reasoning. First, limiting *ribā* to private capital lacks explicit textual support; the Qur'anic verses prohibiting *ribā* are expressed in absolute terms and do not distinguish between private and collective entities. Second, *ilghā' al-khuṣūṣiyya*—to be valid in *uṣūl al-fiqh*—must be grounded in *'urf* (customary understanding) and a clear conceptual congruence between the cause and the ruling (*tanāsub al-ḥukm wa-l-mawḍū*). Motahhari's application of this principle, however, relies primarily on subjective reasoning (*istihsān*) rather than a demonstrable linguistic or juristic equivalence.

Furthermore, the study identifies no valid *qarīna* (corroborating indication) in either scriptural or rational sources to suggest that charging interest by state banks qualifies as a *maṣlaḥa 'amma* (public welfare) exception. On the contrary, most contemporary jurists—both in the *Shī'i* and *Sunnī* traditions—affirm the universal applicability of *ribā's* prohibition, irrespective of the borrower's or lender's legal personality.

Accordingly, the findings support the classical position that the essence of *ribā* (*ziyāda bilā 'iwaḍ*, "increase without

equivalent exchange") determines its illegality, not the identity of the contracting parties. Thus, the interest-based transactions of both private and public banks fall within the scope of the Qur'anic prohibition.

4. Discussion and Conclusion

The analysis leads to several significant jurisprudential conclusions:

- (1) **Universality of the Prohibition:** The Qur'anic injunction against ribā—expressed in verses such as “Allah has permitted trade and forbidden usury” (al-Baqara 2:275) and “Allah obliterates usury and nourishes charities” (2:276)—is comprehensive and absolute. It encompasses every form of financial increase unaccompanied by real economic exchange, without differentiating between individuals, corporations, or state entities. The textual 'umūm (generality) of these verses nullifies attempts to restrict the ruling to private transactions.
- (2) **Irrelevance of Legal Personality:** From a jurisprudential standpoint, legal personality (shakhṣiyyat ḥuqūqiyya) does not alter the nature of a contractual act. A loan contract (‘aqd al-qard) remains identical in its legal essence whether executed by a private individual or a public institution. Hence, if an increase (ziyādah) is stipulated as a condition for repayment, it constitutes ribā al-qard regardless of the lender's identity.
- (3) **Inadmissibility of Welfare-Based Exceptions:** Arguments appealing to public interest or economic necessity cannot override an explicit Qur'anic prohibition unless supported by decisive evidence. The claim that bank interest serves collective welfare lacks empirical substantiation and fails the juristic test of maṣlaḥa mu'tabara—a recognized, textually grounded public interest.
- (4) **Invalidity of Ilghā' al-Khuṣūṣiyya as Applied by Motahhari:** The principle of removing specificity can only operate where a rational or customary parity exists between the stated and proposed cases. Motahhari's analogy between intra-familial ribā exemptions and state-bank transactions lacks such parity and therefore does not meet the criteria of legitimate ilghā' al-khuṣūṣiyya.

- (5) **Consequent Jurisprudential Implication:** Based on the above reasoning, bank interest—whether in private, public, or governmental institutions—constitutes a prohibited form of ribā al-qard. Any claim of permissibility would require new, explicit textual or juristic authorization, which is currently absent in both Sunni and Shīī legal corpora.

In conclusion, this research reaffirms the universality and immutability of the Qur'anic prohibition of ribā. Attempts to justify interest-based banking within Islamic jurisprudence through analogical reasoning or welfare-based exceptions remain methodologically and textually unsound. Consequently, Islamic finance frameworks must seek alternative, non-usurious models—such as profit-loss sharing, partnership contracts (mushārah, muḍārah), and asset-backed transactions (murābahah, ijārah)—to ensure conformity with both the letter and spirit of Islamic law.

5. Keywords: Riba, Shahid Motahari, Banking Activity.

6. JEL Classification: E42, E50, G21, Z12, P43

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل انتقادی دیدگاه شهید مطهری در باب «امکان مشروعیت ربا در فعالیت‌های بانکی»

سعید نظری توکلی: استاد، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول) sntavakkoli@ut.ac.ir
محمد زبده: دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران؛ و مدرس مدعو دانشگاه بزرگمهر. mzobdeh98@ut.ac.ir

چکیده

۱. مقدمه و هدف

بانک‌ها از مهم‌ترین نهادهای مالی در نظام اقتصادی معاصر به‌شمار می‌آیند که با جذب سپرده‌ها و اعطای وام بر اساس الگوی قرض همراه با بهره، نقش مؤثری در تجهیز و تخصیص منابع پولی دارند. این فرایند، اگرچه از منظر اقتصادی در جلوگیری از رکود سرمایه و تقویت چرخه تولید مؤثر است، اما از منظر فقهی می‌تواند مصداق «ربا» تلقی شود؛ پدیده‌ای که قرآن کریم آن را به‌صراحت نهی کرده و بسیاری از فقهای مسلمان، حرمت آن را از ضروریات دین اسلام دانسته‌اند. مسئله اصلی این پژوهش آن است که آیا حرمت ربا محدود به روابط مالی میان اشخاص حقیقی است یا آن‌که اطلاق ادله قرآنی و روایی، نهادهای حقوقی و بانک‌های دولتی را نیز دربرمی‌گیرد؟

۲. مواد و روش‌ها

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. منابع تحقیق شامل آثار فقهی و اصولی امامیه و اهل سنت، متون قرآنی و روایی، و نیز منابع اقتصادی و بانکی معاصر است. در تحلیل داده‌ها از روش استدلال فقهی مبتنی بر اطلاق، تقیید و الغای خصوصیت بهره گرفته شده تا استدلال شهید مطهری درباره مشروعیت بهره بانکی ارزیابی گردد.

۳. یافته‌های تحقیق

بر اساس بررسی متون، شهید مطهری با تکیه بر دو مبنا، یعنی انحصار حرمت ربا به سرمایه‌های خصوصی و الغای خصوصیت از مستثنیات حرمت ربا، احتمال داده است که حرمت ربا به روابط مالی میان اشخاص حقیقی اختصاص دارد. از نظر وی، در صورتی که ربا توسط بانک‌های دولتی دریافت شود و درآمد حاصل از آن در مصارف عمومی و رفع نابرابری اقتصادی هزینه گردد، عنوان حرمت بر آن صدق نمی‌کند. افزون بر این، موارد استثنای ربا در فقه، صرفاً در مقام بیان مصداق‌اند و می‌توان با الغای خصوصیت از آنها، بهره بانکی را نیز خارج از دایره ربا دانست.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اطلاق آیات و روایات ناظر به حرمت ربا شامل هرگونه زیاده مالی می‌شود و میان اشخاص حقیقی و حقوقی، خصوصی یا دولتی، تفاوتی در حکم وجود ندارد. هیچ دلیل معتبر شرعی برای استثنای قراردادهای بانکی از این حرمت در دست نیست و استدلال مبتنی بر الغای خصوصیت نیز فاقد وجهت اصولی است، زیرا بر برداشت شخصی استوار است و از تناسب حکم و موضوع عرفی تبعیت نمی‌کند. بنابراین، بهره بانکی - حتی در بانک‌های دولتی - مصداق ربای قرضی است و مشروعیت آن نیازمند دلیل خاص و معتبر شرعی است که تاکنون ارائه نشده است.

واژگان کلیدی: ربا؛ شهید مطهری؛ فعالیت بانکی.

پرتال جامع علوم انسانی

بیان مسئله

صنعت بانکداری در شکل رایج خود، پیوندی عمیق با نظام سرمایه‌داری دارد؛ از این رو، اهداف و وظایف بانک‌ها بر مبنای همین نظام تعریف شده‌اند تا با سایر ارکان و اجزای نظام سرمایه‌داری هماهنگی داشته باشند. به همین سبب، کسب بهره و سود، ویژگی اصلی نظام بانکداری متعارف به‌شمار می‌آید. با توجه به اینکه دریافت سپرده‌های خرد و کلان و تبدیل آن‌ها به سرمایه‌های مولد می‌تواند به شکوفایی اقتصادی، افزایش درآمد و ایجاد اشتغال در جامعه بینجامد، بانک‌ها نقشی اساسی در رونق و رشد اقتصادی جوامع ایفا می‌کنند.

با این حال، بانک‌ها از مهم‌ترین واسطه‌های مالی در بازار پول به‌شمار می‌آیند که بر پایه الگوی وام‌دهی مبتنی بر بهره، به تجهیز و تخصیص منابع پولی اقدام می‌کنند. بانک‌ها از یک‌سو با ایجاد انگیزه در صاحبان وجوه، آن‌ها را به سپرده‌گذاری در بانک ترغیب می‌کنند و از سوی دیگر، می‌کوشند سرمایه‌گذاران را از طریق وعده سود و بهره یا مشارکت در اوراق قرضه به سرمایه‌گذاری در بانک جلب کنند. از این رو، حذف بهره از فرآیند بانکی، افزون بر ایجاد اختلال در عملکرد بانک‌ها، به حذف بازار بدهی به‌عنوان بخشی اساسی از بازار مالی منجر می‌شود و در نتیجه، نقش واسطه‌های مالی در نظام سرمایه‌داری نیز مختل خواهد شد (فبوزی، مودیلیانی و فری، ۱۳۷۶، ص. ۲۵).

پذیرش بانک در نظام اقتصادی اسلامی از آن‌رو اهمیت دارد که این نهاد، ابزاری مؤثر برای مقابله با اسراف و تبذیر به‌شمار می‌آید؛ زیرا از یک‌سو مانع انباشت سرمایه در دست افراد و از سوی دیگر بازدارنده استفاده بی‌رویه از سرمایه‌ها است (نظرپور و موسویان، ۱۳۹۳، ص. ۹۰). بدین ترتیب، بانک می‌تواند موجب نشاط و پویایی در زندگی اجتماعی شود (اقبال، اوصاف و خان، ۱۳۸۷، ص. ۲۵). افزون بر این، بانک از مصادیق بارز هم‌افزایی در نیکوکاری است که قرآن کریم در آیه شریفه «وَتَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْبِرِّ وَالْتَّقْوَى» (مائده: ۲) به آن فرمان داده است.

ورود صنعت بانکداری به نظام اقتصادی اسلامی^۱ - که بر پایه حرمت ربا شکل گرفته است - با چالشی جدی روبه‌رو می‌شود؛ زیرا بخش عمده‌ای از معاملات بانکی، بر قرض همراه با بهره استوار است که در آموزه‌های اسلامی، ربا تلقی می‌شود (نظرپور و موسویان، ۱۳۹۳، ص. ۶۷). حرمت ربا از مسلمات فقه اسلامی (خوری، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص. ۳۳۲) و بلکه از ضروریات دین اسلام به‌شمار می‌آید (موسوی خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۵۳۶؛ صدر، ۱۴۱۷ق، ص. ۵۷۵).

براساس آموزه‌های اسلام، رباخواری از ناپسندترین رفتارهای اقتصادی است. قرآن کریم در تأکید بر حرمت ربا می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۲ (بقره: ۲۷۸).

همچنین، قرآن رباخوار را به انسانی تشبیه می‌کند که همچون دیوانه‌ای در حرکت تعادل ندارد و از گام برداشتن صحیح ناتوان است. قرآن در تبیین این رفتار می‌فرماید که رباخواران، ربا را همانند دادوستد می‌پندارند (بقره: ۲۷۵)، درحالی‌که اسلام، پذیرش ریسک سود و زیان در دادوستد را مشروع می‌داند و در مقابل، رباخواری را عامل نابودی تلاش‌های سازنده اقتصادی معرفی می‌کند.

در اقتصاد اسلامی، رکود سرمایه امری ناپسند تلقی می‌شود؛ زیرا موجب برهم‌خوردن نظم اقتصادی و گسترش فقر و درماندگی اجتماعی است (طوسی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۳۵۹؛ طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۶۶۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص. ۴۰۸).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. برای نظام اقتصادی اسلام تعریف‌های مختلفی ارائه شده است، از جمله: مجموعه‌ای از اهداف و نگرش‌های اخلاقی که اقدام به وضع الگوهای رفتاری برای عاملان اقتصادی کرده و با تدوین قوانین خاص، به تعیین مقررات و تدابیری در این ساختار می‌کند. (خورشید، ۱۳۷۴، صص. ۲۶۹-۲۷۰)؛ مجموعه‌ای از نهادها که شامل هنجارهای رفتاری به صورت رسمی و غیررسمی با قابلیت اجرایی است که توسط خداوند به عنوان شارع در رهگذر قواعد قرآنی وضع شده است؛ چارچوب اجرایی این قواعد توسط سنت پیامبر خاتم تعیین شده و در اوضاع نوپیدا با اجتهاد تعمیم می‌یابد تا منابع کم‌یاب، تولید، تبادل کالا و خدمات و همچنین توزیع درآمدها و ثروت را شامل شود (یوسفی، ۱۳۷۹، صص. ۲۲۴-۲۲۵).

۲. «ای مؤمنان، از خدا پروا کنید و اگر ایمان راستین دارید، آنچه از ربا باقی مانده است، رها سازید.»

با وجود نگرش منفی به رباخواری در آموزه‌های دینی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۱۴۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص. ۱۴) و تأکید بر حرمت آن در شمار ضروریات دین (انصاری، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص. ۱۳۳؛ ایروانی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص. ۶۴)، ورود بانک به نظام اقتصادی اسلامی نیازمند دلایل و توجیهاتی است که بتواند فعالیت بانکی را از حالت ربوی خارج کند.

اختلاف نظر فقها در تعیین مصادیق ربا موجب شده است که بررسی ارتباط میان ربا و فعالیت‌های بانکی اهمیت ویژه‌ای پیدا کند. به‌ویژه برخی از فقهای معاصر مانند آیت‌الله بجنوردی کوشیده‌اند با اعتباری دانستن ماهیت پول و نفی جنبه کالایی آن، بهره‌رسانی بانکی را در برابر تسهیلات اعطایی به مشتریان، ناشی از تورم و به‌منزله جبران کاهش ارزش پول تفسیر کنند (زارعی شریف، ۱۴۰۱، ص. ۷۲)۳. همچنین، شهید مطهری با تمایز نهادن میان سود بانکی و ربا، دیدگاهی نو در تبیین حکم تکلیفی ربا در فعالیت‌های بانکی ارائه کرده است.

۱. پیشینه تحقیق

بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که دیدگاه شهید مطهری درباره امکان مشروعیت ربا در فعالیت‌های بانکی تاکنون به‌صورت مستقل مورد مطالعه قرار نگرفته است. همین‌حال پژوهشی می‌تواند زمینه‌ساز نگرشی تسهیل‌گرایانه نسبت به مسئله ربا در نظام بانکداری اسلامی باشد که در پرتو نتایج این مطالعه قابل تبیین است.

۲. مفهوم‌شناسی

پیش از بررسی دیدگاه شهید مطهری، ضروری است سه واژه پُربسامد این پژوهش از نظر مفهومی مورد بررسی قرار گیرند.

۲-۱. ربا

«ربا» واژه‌ای عربی از ریشه «رَبَا - يَرْبُو» است که در منابع لغوی برای آن چند معنا ذکر شده است:

- ۱) زیادت (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص. ۳۰۴)؛
- ۲) رجحان و رفعت (احمد بن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص. ۴۸۳)؛
- ۳) ارتفاع و بلندی (طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص. ۱۷۳).

بر پایه تعریف اصطلاحی (فقهی)، ربا عبارت است از «زیادتی بر اصل مال بدون آنکه در برابر آن کاری انجام یا عوضی پرداخت شود» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۴۰؛ عماره، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۴۰). بدین ترتیب، برخلاف معنای لغوی، ربا نوعی خاص از زیادت است که در آن دو کالای هم جنس، به صورت نابرابر (حقیقی یا حکمی) مورد دادوستد قرار می گیرند، یا قرض گیرنده، بیش از مبلغ بدهی خود به قرض دهنده باز می گرداند: «لیس المراد من الربا المحرّم مطلق الزیاده، كما هو معناه لغه، بل المراد به ... بیع أحد المتماثلین المقدّرین ... فی عهد صاحب الشرع علیه السلام أو فی العاده مع زیاده فی أحدهما حقیقهً أو حکماً، أو اقتراض أحدهما مع الزیاده» (نجفی اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص. ۳۳۴).

همین دیدگاه در میان فقهای اهل سنت نیز وجود دارد. برای نمونه، سرخسی (بی تا) در توضیح ربای معاملی می نویسد: «الربا هو الفضل الخالی عن العوض المشروط فی البیع» یعنی: ربا زیادتی است که بدون داشتن عوض، در بیع پرداخت می شود (سرخسی، بی تا، ج ۱۲، ص. ۱۰۹).

بدین ترتیب، افزون بر تقسیم ربا به دو نوع ربای آشکار (جلی) - یعنی ربای متعارفی که به صراحت در قرآن کریم مورد نهی قرار گرفته و حرام شده است - و ربای پنهان (خفی) - یعنی ربایی که به ظاهر مشروع به نظر می رسد، هرچند شارع آن را نیز حرام دانسته است، مانند معامله دو کالای هم جنس با کیفیت متفاوت به صورت نابرابر (ربای فضل) (ابن قیم، ۱۴۱۱ق، ص. ۱۳۵؛ برهانی، ۱۴۰۶ق، ص. ۴۵۸)، ربا به دو گونه دیگر نیز تقسیم می شود:

۱) ربای قرضی: ربا در قرض به معنای شرط پرداخت مبلغ یا ارزش افزوده در هنگام بازگرداندن قرض است، خواه این زیادی از همان جنس باشد یا جنسی دیگر و حتی خدمتی در برابر آن انجام گیرد (موسوی خمینی، بی تا، ج ۱، ص. ۶۵۳؛ مکارم

شیرازی، بی تا، ص. ۵۰). به بیان دیگر، هر نوع زیادتیی که در ضمن عقد قرض به سود قرض دهنده شرط شود، مصداق ربای قرضی است (مطهری، بی تا، ج ۲۰، ص. ۲۷۰). ربای قرضی به اتفاق تمام فقهای مسلمان حرام است (محمودی، ۱۳۹۳، ص. ۱۶۴).

۲) ربای معاملی: عبارت است از فروش یکی از دو کالای هم جنس با زیادتی؛ چه آن زیادتی عینی باشد یا حکمی (موسوی خمینی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص. ۵۴۲؛ مصطفوی، ۱۴۲۳ق، ص. ۱۶۲). به عبارت دیگر، مبادله دو کالای هم جنس در دو وضعیت مکیل یا موزون از مصادیق ربای معاملی است (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۳۱۶). ربای معاملی می تواند در هر نوع قرارداد معاوضی، اعم از خرید و فروش یا قراردادهای مشابه، تحقق یابد، به شرط آن که عوض و معوض هم جنس باشند (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص. ۲۳۵). بر اساس شواهد تاریخی، ربای معاملی در دوران جاهلی پوششی برای موجه نشان دادن ربای قرضی بوده است (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۱۸۴). از همین رو، شهید مطهری معتقد است که در منابع فقهی، بیشتر به ربای قرضی پرداخته شده تا ربای معاملی (مطهری، ۱۳۸۸، ص. ۲۲۰). از این رو، دور از ذهن نیست اگر ادعا شود که تحریم ربای معاملی، وابسته به تحریم ربای قرضی است (مطهری، ۱۳۸۸، ص. ۴۶).

۲-۲. بانک

واژه بانک از واژه آلمانی Bank به معنای «شرکت»، یا از واژه ایتالیایی Banco (به معنای «پیشخوان» یا Bench به معنای «صندلی») گرفته شده است. واژه بانکو در اصل به صندلی یا پیشخوانی اشاره دارد که فردی بر روی آن می نشست و با پرداخت و دریافت پول های ربوی به دادوستد می پرداخت. همچنین، بانکو پیشخوانی بود که صرافان ایتالیایی بر پشت آن به انجام عملیات صرافی می پرداختند (فرجی، ۱۳۸۴، ص. ۶۸).

بدین ترتیب، سودجویی را می توان جزء جدانشدنی از مفهوم بانک دانست (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۲، ص. ۳۲۲). در آغاز، بانک مکانی برای حفظ و نگهداری

مسکوکات و اشیای گران‌بهای مردم بود که در برابر پرداخت هزینه‌ای معین، این خدمت توسط بانک‌داران ارائه می‌شد (حسینی دولت‌آبادی، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۵). در هر حال، بانک نهادی اقتصادی برای تأمین نیازهای مالی و تسهیل مبادلات اقتصادی است که در ابتدا توسط بخش غیردولتی و با هدف آسان‌سازی معاملات شکل گرفت. با کنار گذاشته شدن نظام مبادله پایاپای و جایگزینی پول به‌عنوان واسطه مبادلات، بانک به تدریج جایگاه محوری در نظام اقتصادی یافت (نظرپور و موسویان، ۱۳۹۳، ص. ۲۰). برای واژه بانک تعریف‌های متعددی ارائه شده است:

۱) بانک نهادی یا سازمانی مالی است که سپرده‌های پولی را می‌پذیرد و به متقاضیان، وام اعطا می‌کند (میشکین، ۱۳۷۸، ص. ۱۱).

۲) بانک مؤسسه‌ای انتفاعی است که با استفاده از سرمایه خود و سپرده‌های مردم، خدمات بانکی ارائه می‌دهد (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۹).

۳) بانک مؤسسه‌ای است برای ارائه خدمات و انجام عملیات بانکی در زمینه‌های مالی، پولی و اعتباری؛ از جمله نگهداری سپرده‌ها و سرمایه‌های مردم، نقل و انتقال پول، صدور حواله‌های تجاری، پرداخت وام به اشخاص و سایر فعالیت‌های مشابه. این مؤسسه با هدف رشد و توسعه اقتصادی شکل گرفته است (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۱۱، ص. ۲۸۰).

قانون‌گذار ایرانی نیز در ماده (۱) قانون بانکداری مصوب ۱۳۳۴ شمسی، بانک را مؤسسه‌ای دانسته است که: «به صورت شرکت سهامی، مطابق قانون تجارت تشکیل شده و بر اساس مواد این قانون به عملیات بانکی اشتغال ورزد». در ماده (۲) همان قانون نیز، افزون بر وظیفه بانک در قبول سپرده، افتتاح حساب جاری و اعطای اعتبار، به برخی دیگر از عملیات بانکی از جمله عملیات برواتی، معاملات ارزی، قبول امانات و نقل و انتقال وجوه در داخل کشور اشاره شده است.

۲-۳. فعالیت بانکی

بانکداری نوین شکل پیشرفته‌ای از صرافی‌های سنتی است (نظرپور و موسویان، ۱۳۹۳، ص. ۲۳). در حال حاضر، فعالیت‌های بانکی را می‌توان در چهار گروه کلی طبقه‌بندی کرد:

(۱) **برنامه‌ریزی:** این بخش توسط مدیریت مجموعه بانکی انجام می‌شود و شامل تصمیم‌گیری‌های حساس، مانند ترسیم خط‌مشی بانک، ارزش‌گذاری تسهیلات بانکی و تعیین نرخ سپرده‌های دریافتی است.

(۲) **تأمین یا کسب منابع:** این فعالیت با هدف دستیابی به منابع مالی موردنیاز بانک از طریق مشتریان، سایر بانک‌ها و بانک مرکزی انجام می‌شود. اقداماتی مانند افتتاح حساب، استقراض و پرداخت سود به سپرده‌گذاران در این دسته قرار می‌گیرد.

(۳) **فروش یا اعطای تسهیلات بانکی:** این بخش به واگذاری منابع دریافت‌شده به مشتریان اختصاص دارد. اعطای تسهیلات در قالب عقود اسلامی مانند مضاربه، جعاله، فروش اقساطی و فروش دین از جمله فعالیت‌های این گروه است.

(۴) **ارائه سایر خدمات بانکی:** این دسته شامل فعالیت‌هایی همچون دریافت وجوه و مسکوکات مردم به‌صورت امانت، عاملیت در فروش اوراق مشارکت و پرداخت قبوض می‌شود (ناظمی و سیدی، ۱۳۹۱، صص. ۵۴-۵۵).

افزون بر این، تجمیع بخشی از سپرده‌های مشتریان به‌عنوان اندوخته و استفاده از آن در سرمایه‌گذاری‌های سودآور، یا اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه برای مقاصد سرمایه‌گذاری نیز از دیگر فعالیت‌های بانکی به‌شمار می‌آید (تهرانی و بیگدلو، ۱۳۹۹، ص. ۴۱).

بدین ترتیب، یکی از نقش‌های اصلی بانک‌ها، واسطه‌گری مالی است؛ به این معنا که بانک وجوه را از واحدهای اقتصادی دارای سرمایه‌مازاد به واحدهایی که نیازمند منابع مالی هستند منتقل می‌کند. نقش دیگر بانک، خلق نقدینگی است که از طریق

تبدیل دارایی‌های کم‌نقدشونده به دارایی‌های نقد تحقق می‌یابد. به عبارت دیگر، بانک با اعطای وام‌های بلندمدت به بنگاه‌ها و جذب سپرده از پس‌اندازکنندگان، ترکیب دارایی‌های خود را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که دارایی‌های غیرنقد را در مقابل بدهی‌های نقد قرار می‌دهد. در نتیجه، اختلاف نقدینگی میان سپرده‌های قابل برداشت و وام‌های بلندمدت موجب می‌شود که فرآیند خلق نقدینگی در نظام بانکی شکل گیرد (تهرانی و بیگدلو، ۱۳۹۹، ص. ۴۱).

۳. وضعیت تکلیفی ربا

از مجموع آیات قرآن کریم (بقره، آیات ۲۷۵ تا ۲۸۰) و روایات معصومان(ع)، چنین برمی‌آید که دلیل حرمت ربا عبارت است از: جلوگیری از فساد و تباهی اموال، تعطیلی تجارت و کسب‌وکار حلال، و گرایش مردم به سودجویی (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص. ۹۳؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۵۶۷؛ صدوق، ۱۳۸۶، ج ۲، ص. ۴۸۳؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۸، ص. ۱۲۰).

با وجود این، پرسشی برای پژوهشگران مطرح می‌شود: آیا این دلایل مطلق و نامشروط هستند یا آنکه وابسته به شرایط خاص بوده و در همه انواع ربا جریان ندارند؟ به بیان دیگر، آیا ربا در همه وضعیت‌ها و بدون قید و شرط حرام است یا حرمت آن مقید به وجود شرایط ویژه‌ای است که موجب فساد اقتصادی و اجتماعی می‌شود؟

بررسی منابع فقهی امامیه نشان می‌دهد که فقهای مسلمان در تبیین ابعاد حرمت ربا، دیدگاه‌های متفاوتی دارند. این اختلاف‌نظرها به موضوعاتی چون شمول یا عدم شمول حکم حرمت ربا نسبت به همه افراد، و نیز اختصاص یا عدم اختصاص آن به معاملات خرید و فروش مربوط می‌شود.

با توجه به تأثیر این اختلاف‌نظرها در تحلیل دیدگاه فقهی شهید مطهری درباره ربا، در ادامه، ابعاد مختلف این دیدگاه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۱. شمول پذیری نسبت به همه افراد (دیدگاه مشهور)

مشهور فقهای امامیه بر این باورند که حرمت ربا مطلق نیست و جریان آن در میان چهار گروه جایز شمرده شده است:

(۱) میان پدر و فرزند؛

(۲) میان زن و شوهر؛

(۳) میان مسلمان و غیرمسلمان (کافر حربی)؛

(۴) و میان برده و مالک او (طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۳۷۶؛ علم الهدی، ۱۴۱۵، صص.

۴۴۱-۴۴۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص. ۳۲۷؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۳، ص.

۳۷۸؛ موسوی خمینی، بی تا، ج ۱، ص. ۵۳۹).

مستند این دیدگاه، برخی روایات (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، صص. ۱۳۵-۱۳۶) و

نیز اجماع فقهای امامیه است (ابن زهره حلبی، ۱۴۱۷، ص. ۲۲۶؛ حلی، ۱۴۱۴،

صص. ۲۰۷-۲۰۸؛ خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۳، ص. ۲۵۷).

۳-۲. عدم شمول پذیری نسبت به همه افراد (دیدگاه غیر مشهور)

برخلاف دیدگاه مشهور، گروهی از فقهای امامیه با تردید در اعتبار و دلالت روایات و همچنین نقد اجماع منقول در این مسئله، بر این باورند که حرمت ربا، مستفاد از آیه ۲۷۵ سوره بقره، دارای اطلاق است و نسبت به هیچ فرد یا گروهی تخصیص نخورده است.

به باور این فقیهان، اجماع ادعایی فقها فاقد تحقق خارجی است (اردبیلی،

۱۴۰۳، ج ۸، ص. ۴۸۹؛ سبزواری، ۱۴۲۳، ج ۱، ص. ۵۰۱؛ صادقی تهرانی، ۱۴۱۲،

ج ۱، ص. ۲۹۵). افزون بر این، روایات عمرو بن جمیع، زراره و مرسله شیخ صدوق

(حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، صص. ۱۳۵-۱۳۶) از نظر سندی ضعیف شمرده شده‌اند

(خویی، بی تا - ب، ج ۵، ص. ۲۷۹؛ خویی، بی تا - الف، ج ۶، صص. ۲۹-۳۰ و ۶۶-

۶۸؛ خویی، بی تا - ب، ج ۱۹، صص. ۲۰۱-۲۰۲).

به علاوه، جریان ضعف سند این روایات از طریق شهرت عملی میان فقها، به‌زعم

این دیدگاه، قابل پذیرش نیست (آل‌عصفور بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱۹، ص. ۲۵۹؛

خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص. ۲۵۸؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص. ۱۲۸؛ خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص. ۲۳۶). افزون بر آن، تخصیص قرآن به خبر واحد نیز از دیدگاه این گروه غیرقابل قبول دانسته شده است (علم‌الهدی، ۱۳۷۶، صص. ۲۸۱-۲۸۴). این دیدگاه، در میان فقهای اهل سنت نیز طرفدارانی دارد (مصری، ۱۴۱۲، صص. ۱۹۸ و ۲۰۰؛ سرخسی، بی‌تا، ج ۱۲، ص. ۱۰۹؛ شوکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص. ۲۱۳).

۳-۳. اختصاص به خرید و فروش

گروهی از فقیهان متقدم و معاصر بر این باورند که ربا شامل همه‌گونه معاملات می‌شود (طوسی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص. ۸۸؛ حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، صص. ۱۳۵-۱۳۶؛ موسوی خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۵۳۷). بر پایه این دیدگاه، هرگونه مبادله اشیا هم‌جنس با اختلاف در وزن یا مقدار، مصداق ربا به‌شمار می‌آید (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۵).

شهید مطهری نیز با تأیید این نظریه، معتقد است که ربای معاملی، حریمی است که شارع برای صیانت از ربای قرضی در نظر گرفته است (مطهری، ۱۳۸۰، ص. ۴۶). در برابر، گروهی دیگر از فقیهان متقدم و متأخر همچون ابن‌ادریس حلی، محقق حلی، خوانساری و محقق سبزواری، ربای معاملی را تنها به عقد بیع اختصاص داده‌اند (ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۲۵۳؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۳۹؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص. ۲۴۰؛ محقق سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۱۷، ص. ۲۹۸). از سوی دیگر، شهید صدر و محقق خویی بر این باورند که تحریم ربا منحصر در معاوضه میان دو کالای عینی است و تفاوتی ندارد که این معاوضه از طریق بیع یا صلح انجام گیرد (صدر، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۷۱؛ خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۵۲). به عقیده این دسته از فقها، واژه «الربا» در آیه ۲۷۵ سوره بقره، اطلاق دارد و تمام اقدام‌هایی را که در عرف مصداق ربا شمرده می‌شود، دربر می‌گیرد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص. ۲۰۶). از این رو، حرمت ربا منحصر به ربای جاهلی — یعنی دریافت زیادی در برابر تمديد مهلت پرداخت دین — نیست (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۳۶۵؛ فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص. ۷۲؛ رشیدرضا، ۱۴۰۶ق، ص. ۱۳۷).

افزون بر دو دیدگاه مشهور یادشده، برخی آراء فقهی غیرمشهور نیز در میان فقهای مسلمان گزارش شده است که هر یک تلاش کرده‌اند قلمرو حرمت ربا را محدودتر تفسیر کنند:

۱) **اختصاص حرمت ربا به ربای فاحش:** برخی از فقها، از جمله بدوی (۱۳۸۳)، با

استناد به آیه شریفه «لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً» (آل عمران: ۱۳۰)، بر این باورند که حرمت ربا تنها شامل ربای شدید و فاحش می‌شود؛ بدین معنا که معاملات ربوی با زیاده‌های اندک یا عرفی، در دایره تحریم قرار نمی‌گیرند.

۲) **اختصاص حرمت ربا به قرض‌های مصرفی:** گروهی دیگر، از جمله زرqa

(۱۳۸۸)، معتقدند که حرمت ربا به قرض‌های مصرفی اختصاص دارد و شامل قرض‌های تولیدی یا سرمایه‌گذاری نمی‌شود. بر این اساس، بهره‌های حاصل از تسهیلات بانکی در قالب عقود مشارکتی یا مبادله‌ای، مصداق ربا نیستند؛ زیرا در این موارد، قصد طرفین انتفاع اقتصادی مشروع است نه استغلال مالی.

۳) **اختصاص حرمت ربا به روابط میان اشخاص حقیقی:** دیدگاهی دیگر که از

سوی برخی اندیشمندان اسلامی مانند مرعشی، آصفی و معرفت (۱۳۷۵) و غنی‌نژاد (۱۳۸۳) مطرح شده، بر این باور است که حرمت ربا تنها شامل روابط ربوی میان اشخاص حقیقی و نیز میان اشخاص حقیقی و بانک‌های خصوصی می‌شود و بهره‌های بانکی در بانک‌های دولتی از شمول حرمت خارج‌اند. این تمایز بر دو مبنا استوار است:

الف) تمایز میان بهره طبیعی (ناشی از شرایط بازار سرمایه و عقود واقعی) و بهره قراردادی (ناشی از قرارداد قرض)؛

ب) و نیز ضرورت‌های اجتماعی و اقتصادی در نظام بانکی معاصر.

بر پایه این تحلیل، حرمت ربا منحصر به بهره قراردادی است؛ زیرا در این نوع بهره، صاحب سرمایه در برابر واگذاری مال خود، سودی تضمین‌شده و بدون پذیرش ریسک مطالبه می‌کند. در مقابل، بهره طبیعی که از بازدهی فعالیت‌های واقعی اقتصادی و قراردادهای مشارکتی یا مبادله‌ای حاصل می‌شود، فاقد ویژگی استغلال مالی بوده و در نتیجه، عنوان ربا بر آن صادق نیست (فرزین‌وش و وندری، ۱۳۸۱، ص. ۱۵۱).

۴. شهید مطهری و ربا در فعالیت بانکی

گروهی از فقهای معاصر کوشیده‌اند با تفکیک بهره بانکی از ربای حرام، مشکل ربوی بودن فعالیت‌های نظام بانکی را تبیین و توجیه کنند (معرفت، ۱۳۷۹، صص. ۱۲۶-۱۵۲). در این میان، شهید مطهری نیز با تکیه بر اصل استثنایذیری حرمت ربا - نظیر جواز ربا میان پدر و پسر، زن و شوهر، و مسلمان با غیرمسلمان (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص. ۴۳۹) - و با استناد به قاعده الغای خصوصیت، امکان تعمیم مشروعیت این استثنایها را به بهره بانکی مطرح کرده است.

به باور وی، اگر در شرایط خاص، راه‌حل‌های دیگری برای حفظ مصالح اقتصادی جامعه وجود نداشته باشد، می‌توان احتمال داد که خروج بانکداری ربوی دولتی از حرمت ربا قابل تصور باشد.

مطهری در آثار خود تصریح می‌کند: «بنابراین، پذیرفتن یا نپذیرفتن این نظریه بستگی دارد به نظر فقیه که الغای خصوصیت بکند یا نکند. بعید هم نیست که در این‌جا الغای خصوصیت مانعی نداشته باشد؛ یعنی اگر ما راه‌حل‌های دیگری نداشته باشیم، این نظریه امر مستبعدی نیست، ولی به طور قاطع هم نمی‌توان گفت.» (مطهری، بی‌تا، ج ۲۰، ص. ۳۲۵).

به این ترتیب، شهید مطهری با طرح امکان الغای خصوصیت در حکم حرمت ربا، نوعی انعطاف فقهی در مواجهه با واقعیت‌های بانکی جدید نشان می‌دهد، هرچند حکم قطعی به جواز نمی‌دهد و آن را مشروط به فقدان بدیل شرعی و اقتصادی می‌داند. آن‌گونه که از تحلیل گفتار شهید مطهری برمی‌آید، ایشان برای اثبات امکان استثنایذیری حرمت ربا و جواز بهره بانکی، به دو دلیل اصلی استناد کرده‌اند:

○ دلیل اول: انحصار حرمت ربا به سرمایه‌های خصوصی

به باور شهید مطهری، حرمت ربا به سرمایه‌های خصوصی اختصاص دارد و شامل سرمایه‌های عمومی و دولتی نمی‌شود؛ زیرا فلسفه تحریم ربا، وجود سود قطعی بدون تحمل زیان واقعی است، و این امر تنها در جایی تحقق دارد که رباگیرنده شخص حقیقی باشد. اما اگر رباگیرنده دولت یا عموم مردم باشد، سود حاصل از این فرایند در بودجه عمومی منظور می‌شود و در یک چرخه

مالی، به جامعه بازمی‌گردد. مطهری بر این اساس استدلال می‌کند که بنابر مفاد آیه «لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا» (آل عمران: ۱۳۰)، تحقق ربا منوط به وجود رباخوار است؛ حال آن‌که در نظام بانکی دولتی، رباخوار به‌عنوان شخص حقیقی وجود ندارد و سود حاصله در اختیار عموم مردم قرار می‌گیرد (مطهری، بی‌تا، ج ۲۰، ص ۳۲۱). از این رو، فلسفه تحریم ربا - یعنی جلوگیری از ایجاد فاصله طبقاتی و استثمار اقتصادی - در اینجا وجود ندارد؛ زیرا هدف از تأسیس بانک‌های دولتی، نه کسب سود شخصی، بلکه تحقق مصالح عمومی و سامان‌دهی اقتصاد ملی است. بدین ترتیب، سود حاصل از فعالیت این بانک‌ها در نهایت به نفع مردم، به‌ویژه اقشار کم‌برخوردار، مصرف می‌شود و در نتیجه، نه تنها بی‌عدالتی ایجاد نمی‌شود، بلکه نابرابری اقتصادی نیز کاهش می‌یابد.

○ نقد و بررسی

محدود کردن قلمرو حرمت ربا به اشخاص حقیقی، فاقد دلیل معتبر شرعی است؛ زیرا گرچه بانک‌ها شخصیت حقوقی دارند، اما از منظر فقهی و حقوقی، همانند اشخاص حقیقی دارای اهلیت قانونی و مالکیت هستند (میثمی، ندری و ملاکریمی، ۱۳۹۶، ص ۱۶۰). افزون بر این، ملاک حرمت ربا تحقق ماهیت آن است، نه نوع شخصیت رباگیرنده یا ربادهنده (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۳۱۷؛ میثمی و ندری و ملاکریمی، ۱۳۹۶، ص ۱۶۴). به همین سبب، بسیاری از فقها حتی حیل شرعی برای فرار از ربا را نیز جایز نمی‌دانند، هرچند در ظاهر، عقد به شکل غیرربوی انجام گیرد (موسوی خمینی، ۱۴۲۲ق، ج ۵، صص ۵۲۷-۵۳۲). استناد به فلسفه تحریم ربا، تا زمانی که علت واقعی و قطعی حکم روشن نباشد، نمی‌تواند مبنای تخصیص یا استثنا قرار گیرد؛ زیرا حکمت حکم به‌تنهایی در مقام تعلیل شرعی معتبر نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۳۱۶). به بیان دیگر، آیات «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا» (بقره: ۲۷۵) و «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ» (بقره: ۲۷۶) دارای اطلاق عام بوده و هرگونه زیاده مالی بر اصل مال را دربرمی‌گیرند. در صورت شک در این‌که ربای مورد نظر شارع تنها به ربای قرضی اختصاص دارد یا شامل ربای معاملی

نیز می‌شود، باید به اصله‌الاطلاق تمسک کرد و همه انواع ربا را حرام دانست (مکارم شیرازی، ۱۴۲۲ق، ص. ۶۵؛ آل‌عصفور بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۹، ص. ۲۱۴). مگر آنکه دلیل شرعی معتبر برای تقیید این اطلاق وجود داشته باشد (موسویان، ۱۳۹۱، ص. ۲۵۸). تأیید این اطلاق را می‌توان در آرای فقهای متقدم و متأخر امامیه مشاهده کرد که حرمت ربا را نسبت به تمامی عقود معاوضی جاری دانسته‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۳۱۷؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۲۶۶؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص. ۳۲؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص. ۳۳۶).

○ دلیل دوم: الغای خصوصیت از مستثنیات حرمت ربا

شهید مطهری بر این باور است که می‌توان با استناد به قاعده الغای خصوصیت، امکان مشروعیت ربا در فعالیت‌های بانکی، و به‌طور گسترده‌تر، رباخواری دولت از مردم را اثبات کرد (مطهری، بی‌تا، ج ۲۰، ص. ۳۲۳). مقصود از الغای خصوصیت، نفی اختصاص حکم به شخص یا شیء معینی است که در دلیل ذکر شده، مشروط بر آن‌که از نظر عرف، آن ویژگی در تحقق حکم تأثیری نداشته باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص. ۷۹۳؛ محقق حلی، ۱۴۰۳ق، ص. ۱۸۵). به بیان دیگر، الغای خصوصیت به معنای حذف اوصاف و قیودی است که همراه موضوع در دلیل شرعی آمده‌اند، اما از نگاه عرف، در ثبوت حکم دخالت ندارند. مطهری با اشاره به مواردی که در روایات، از حرمت ربا استثنا شده‌اند - مانند ربای میان پدر و فرزند یا میان زن و شوهر - معتقد است همان ملاکی که باعث خروج این موارد از شمول قاعده قرآنی «لَا تَظْلُمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» (بقره: ۲۷۹) شده است، می‌تواند درباره ربای بانکی نیز جاری شود. به نظر وی، همان‌گونه که در ربای میان پدر و فرزند یا زن و شوهر، از یک‌سو هیچ‌گونه فاصله طبقاتی یا استثمار اقتصادی ایجاد نمی‌شود، و از سوی دیگر، پول در یک چرخه داخلی میان حساب‌های مرتبط با یک شخص یا خانواده می‌چرخد، در ربای بانکی دولتی نیز همین ویژگی وجود دارد (مطهری، بی‌تا، ج ۲۰، ص. ۳۲۴). علاوه بر این، مطهری تأکید می‌کند که

ربای بانکی موجب تعطیلی کار خیر، رکود فعالیت‌های اقتصادی یا هدررفت اموال نمی‌شود؛ زیرا وجوه حاصل از آن در مسیر رفاه عمومی، تأمین منافع ملی و مصارف عام‌المنفعه به‌کار گرفته می‌شود. بر همین مبنا، وی احتمال می‌دهد که الغای خصوصیت از موارد استثنایی ربا بتواند بانکداری دولتی را از شمول حرمت ربا خارج کند (مطهری، بی‌تا، ج ۲۰، ص. ۳۲۴).

○ نقد و بررسی

مبنای قاعده الغای خصوصیت، وجود تناسب میان حکم و موضوع است؛ به‌گونه‌ای که عرف، با مشاهده این تناسب، دریافت کند که خصوصیت مذکور در دلیل، در ثبوت حکم دخالت ندارد (حائری، ۱۳۵۵، ج ۲، ص. ۱۶۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص. ۳۴۵). بنابراین، مرجع تشخیص الغای خصوصیت، عرف است نه فقیه (محقق حلی، ۱۴۰۳، ص. ۱۸۵؛ شاهرودی، ۱۴۲۶، ص. ۶۳۹). از یک‌سو، این تناسب میان حکم و موضوع سبب ایجاد ظهور عرفی در عموم گزاره شرعی می‌شود و به‌واسطه آن، خصوصیت همراه با موضوع نادیده گرفته می‌شود (سیستانی، ۱۴۳۷، ج ۱، ص. ۸۰؛ کاشف‌الغطاء، بی‌تا، ج ۱، ص. ۱۸۶). اما از سوی دیگر، تشخیص دقیق این تناسب، افزون بر آشنایی جامع با ابواب فقهی مرتبط، نیازمند برخورداری از ذهن عرفی فقیهانه یا همان شَمّ فقهی (شَمّ‌الفقاهه) است (نائینی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۹۰). بر این اساس، اگر الغای خصوصیت صرفاً بر پایه برداشت شخصی یا ذوق فردی فقیه صورت گیرد، فاقد اعتبار استدلالی و حجیت عملی خواهد بود (نائینی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص. ۲۴) و از این جهت، همانند قیاس و استحسان، از سوی شارع مردود است (خویی، بی‌تا- الف، ج ۷، ص. ۵۲۸).

بنا بر آنچه گذشت، استدلال شهید مطهری مبنی بر الغای خصوصیت برای مشروعیت‌بخشی به ربای بانکی، از منظر فقهی فاقد وجهت معتبر است؛ زیرا این الغای خصوصیت بر پایه برداشت شخصی فقیه استوار است و هیچ‌گونه تناسب حکم و موضوع عرفی که مؤید چنین الغایی باشد، وجود ندارد.

به بیان دیگر، معاملات بانکی - چه در حوزه سپرده‌گذاری و چه در حوزه اعطای تسهیلات اعتباری - عموماً بر مبنای قرارداد قرض با تعهد به پرداخت سود شکل می‌گیرند. بنابراین، بهره بانکی در واقع همان زیاده قراردادی در عقد قرض است و از دیدگاه فقهی، مصداق روشن ربای قرضی محسوب می‌شود.

علاوه بر این، در هیچ‌یک از روایات ناظر بر مستثنیات حرمت ربا، قرینه‌ای وجود ندارد که دلالت بر شمول بهره دریافتی بانک‌های دولتی بر دایره استثنا داشته باشد (موسویان، ۱۳۹۱، ص. ۲۹۶).

از همین‌رو، استدلال به الغای خصوصیت برای خروج بانکداری دولتی از حرمت ربا، فاقد پشتوانه نصی و اصولی است.

افزون بر این، برخی از فقهای اهل سنت نیز تصریح کرده‌اند که تخصیص عمومات قرآنی با روایات آحاد یا اجماع ظنی، در مستثنیات احکام شرعی پذیرفتنی نیست (شوکانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص. ۱۴۰).

بر این مبنا، نمی‌توان با تمسک به قیود غیرقطعی، عموم آیه «وَحَرَّمَ الرَّبَّاءَ» (بقره: ۲۷۵) را مقید ساخت.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد:

- ۱) اطلاق آیات ناظر بر حرمت ربا، از جمله آیه «وَحَرَّمَ الرَّبَّاءَ» (بقره: ۲۷۵)، شامل هرگونه زیاده مالی در معامله یا قرض می‌شود. بنابراین، در صورت شک در شمول حرمت نسبت به اشخاص حقوقی یا نهادهای دولتی، استناد به اصل اطلاق لفظی برای اثبات عدم تفاوت میان اشخاص حقیقی و حقوقی کفایت می‌کند.
- ۲) هیچ دلیل مقیدکننده یا عامل انصرافی وجود ندارد که اطلاق حرمت ربا را محدود به روابط میان اشخاص حقیقی سازد یا ربای دریافتی توسط نهادهای دولتی و عمومی را از دایره تحریم خارج کند. از این‌رو، اطلاق آیات و روایات، شامل همه اشخاص - اعم از حقیقی یا حقوقی، خصوصی یا دولتی - می‌شود.

۳) شخصیت حقوقی داشتن قرض‌دهنده یا قرض‌گیرنده تأثیری در ماهیت عقد قرض ندارد. هر وامی که در قالب قرارداد قرض با شرط زیاده منعقد شود، مصداق ربای قرضی محسوب می‌شود. بنابراین، وام‌گیری یا وام‌دهی اشخاص حقیقی و حقوقی از بانک‌ها و مؤسسات مالی، تابع همان احکام فقهی قرض است و تفاوت ماهوی میان آن‌ها وجود ندارد.

۴) ادعای ظالمانه نبودن یا مصلحت‌آمیز بودن ربای بانکی نسبت به اشخاص حقیقی یا نهادهای دولتی، فاقد پشتوانه شرعی و فقهی است. ملاک حرمت ربا، ظالمانه بودن یا نبودن آن نیست؛ بلکه ذات «زیاده بدون عوض» علت واقعی تحریم است و این ملاک در همه موارد - اعم از خصوصی و دولتی - جاری است.

۵) استناد به قاعده الغای خصوصیت برای استثنای ربای بانکی از شمول ادله حرمت ربا، از جهت فقهی مردود است؛ زیرا این الغا مبتنی بر فهم شخصی و استحسان فقیه است، نه بر تناسب حکم و موضوع عرفی. افزون بر آن، هیچ قرینه لفظی یا غیرلفظی برای تأیید چنین الغایی وجود ندارد؛ بنابراین، این استدلال فاقد وجاهت اصولی و فقهی است.

ملاحظات اخلاقی

- پیروی از اصول حقوقی

تمامی اصول اخلاقی در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.

- تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.
بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) ابن زهره حلبی، حمزه بن علی (۱۴۱۷ق). *غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع*. ایران، قم: امام صادق علیه السلام.
- ۳) ابن ادریس حلی، محمد بن منصور (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*. ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- ۴) ابن قیم، محمد بن ابی بکر (۱۴۱۱ق). *اعلام الموقعین*. لبنان بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ۵) ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. لبنان، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- ۶) احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). *معجم مقائیس اللغه*. ایران، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۷) اقبال، منور؛ اوصاف، احمد؛ و خان، طریق الله (۱۳۸۷). *چالش‌های پیش‌روی بانکداری اسلامی (حسین میثمی و مسلم بمانپور: مترجمین)*. ایران، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- ۸) آل‌عصفور بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ق). *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*. ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۹) اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳). *مجمع الفوائد و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان*. ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۰) انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۰ق). *المکاسب*. ایران، قم: دار الکتب.
- ۱۱) ایروانی، باقر (۱۴۲۶ق). *دروس تمهیدیة فی القواعد الفقهیة*. ایران، قم: دار الفقه.
- ۱۲) بدوی، ابراهیم (۱۳۸۳). *نظریه الربا المحرم فی الشریعه الاسلامیه*. مصر، القاهره: مطبوعات المجلس الاعلی لرعايه الفنون و الآداب و العلوم الاجتماعی.
- ۱۳) برهانی، محمد هشام (۱۴۰۶ق). *سد ذرایع فی الشریعه الاسلامیه*. سوریه، دمشق: بی‌نا.
- ۱۴) تهرانی، رضا؛ و بیگلرلو، جمشید (۱۳۹۹). *بررسی نقش واسطه‌گری مالی بانک‌های عضو بورس اوراق بهادار تهران و عوامل موثر بر آن*. *چشم‌انداز مدیریت مالی*، ۱۰(۲۹)، ۳۹-۶۴. DOI: 10.52547/jfmp.10.29.39
- ۱۵) حائری، عبدالکریم (۱۳۵۵). *دررالفوائد*. ایران، قم: مهر.
- ۱۶) جصاص، ابوبکر (۱۴۰۵ق). *احکام القرآن*. لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۱۷) حبیبیان نقیبی، مجید (۱۳۸۲). *انتفاع، معیار ناسازگاری بانک و نهاد قرض الحسنه*. *مجموع مقالات سومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، تاریخ اقتصادی: کلید فهم ساختار و تحول اقتصاد ایران*. ایران، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

- ۱۸) حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- ۱۹) موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۴۲۱ق). البیع. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۲۰) موسوی خمینی، سید روح‌الله (بی‌تا). تحریر الوسیله. ایران، قم: دار‌العلم.
- ۲۱) موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۴۲۲ق). استفتائات. ایران، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲۲) موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۲). تهذیب الاصول. ایران، قم: اسماعیلیان.
- ۲۳) خوانساری، سید احمد بن یوسف (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. ایران، قم: اسماعیلیان.
- ۲۴) خورشید، احمد (۱۳۷۴). مطالعاتی در اقتصاد اسلامی (محمد جواد مهدوی: مترجم). ایران، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ۲۵) خوری، سعید (۱۴۰۳ق). اقرب الموارد. ایران، قم: کتابخانه آیت‌الله نجفی مرعشی.
- ۲۶) خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. ایران، قم: مدینه العلم.
- ۲۷) خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۲۲ق). مصباح الاصول. ایران، قم: طبع مؤسسه احیاء آثار السید الخوئی.
- ۲۸) خویی، سید ابوالقاسم (بی‌تا - الف). مصباح الفقاهه. بی‌جا: بی‌نا.
- ۲۹) خویی، سید ابوالقاسم (بی‌تا - ب). معجم الرجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال. بی‌جا: بی‌نا.
- ۳۰) حسینی دولت‌آبادی، سید مهدی (۱۳۹۵). ماهیت بانک و دلالت‌های آن برای مطالعات بانکداری اسلامی. مطالعات اقتصاد اسلامی، ۸(۲)، ۱۷۳-۱۹۸. DOI: 10.30497/ies.2016.1802
- ۳۱) راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. لبنان، بیروت: دار‌العلم.
- ۳۲) رشیدرضا، محمد (۱۴۰۶ق). الربا و المعاملات فی الاسلام. مصر، قاهره: مکتبه کلیات الازهریه.

- ۳۳) زارعی شریف، وحید (۱۴۰۱). ربا انگاری مطلق زیادتی در معاوضات، با رویکردی بر سیاست جنایی ایران. *آموزه‌های فقه و حقوق جزا*، ۱(۱)، ۵۷-۷۶.
- ۳۴) زرقا، مصطفی (۱۳۸۸). *المشكلات العصریه فی میزان الشریعه الاسلامیه*. بی‌جا.
- ۳۵) سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). *مهذب الأحكام*. ایران، قم: المنار.
- ۳۶) سرخسی، محمد بن احمد (بی‌تا). *المبسوط*. مصر، قاهره: مطبعة السعادة.
- ۳۷) علم‌الهدی، علی بن حسین (۱۳۷۶). *الذریعه الی اصول الشریعه*. ایران، تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۸) علم‌الهدی، علی بن حسین (۱۴۱۵ق). *الانتصار فی انفرادات الامامیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۳۹) سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). *مهذب الأحكام*. قم: المنار.
- ۴۰) سیستانی، محمدرضا (۱۴۳۷ق). *بحوث فی شرح مناسک الحج*. لبنان، بیروت: دارالمورخ العربی.
- ۴۱) سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۴ق). *الدرالمشور*. ایران، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ۴۲) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة*. ایران، قم: کتابفروشی داوری.
- ۴۳) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام الی تنقیح شرائع الإسلام*. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- ۴۴) شهید مطهری، مرتضی (بی‌تا). *فقه و حقوق (مجموعه آثار)*. قم: بی‌نا.
- ۴۵) شوکانی، محمد (۱۴۱۳ق). *نیل الاوطار*. مصر، قاهره: دارالحديث.
- ۴۶) صادقی تهرانی، محمد (۱۴۱۲ق). *تبصره الفقها علی تبصره المتعلمین*. ایران، قم: فرهنگ اسلامی.
- ۴۷) صدر، سید محمدباقر (۱۴۱۰ق). *منهاج الصالحین (محشی)*. لبنان، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- ۴۸) صدر، سید محمدباقر (۱۴۱۷ق). *اقتصادنا*. ایران، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۴۹) صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۶). *علل الشرائع*. ایران، قم: کتابفروشی داوری.

- ۵۰) صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۵۱) صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸). عیون الرضا. ایران، تهران: جهان.
- ۵۲) طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان. لبنان، بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- ۵۳) طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقی. ایران، قم: کتابفروشی داورى.
- ۵۴) طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان. ایران، تهران: ناصر خسرو.
- ۵۵) طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶ق). مجمع البحرین. ایران، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- ۵۶) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام فی شرح المقنعه. ایران، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- ۵۷) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ق). التبیان. لبنان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ۵۸) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰). النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی. لبنان، بیروت: دارالکتب العربی.
- ۵۹) حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء. ایران، قم: آل‌البيت.
- ۶۰) عماره، محمد (۱۴۱۳). قاموس المصطلحات الاقتصادية فی الحضارة الاسلامیة. لبنان، بیروت: دارالشروق.
- ۶۱) غنی‌نژاد، موسی (۱۳۸۳). بررسی برخی نظریات مربوط به بانکداری بدون ربا. مجموعه مقالات پانزدهمین سمینار بانکداری اسلامی. ایران، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.
- ۶۲) فیوزی، فرانک؛ مودیلیانی، فرانکو؛ و فری، مایکل (۱۳۷۶). مبانی بازارها و نهادهای مالی (حسین عبده تبریز، مترجم). ایران، تهران: آگاه.
- ۶۳) فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۶۴) فرجی، یوسف (۱۳۸۴). پول و ارز و بانکداری. ایران، تهران: شرکت نشر و چاپ بازرگانی.
- ۶۵) فرزین‌وش، اسدالله؛ و ندری، کامران (۱۳۸۱). ربا، بهره قراردادی و بهره طبیعی. تحقیقات اقتصادی، ۳۷(۱)، ۱۴۹-۱۸۵.
- ۶۶) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. ایران، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

۶۷) کاشف الغطاء، علی بن جعفر (بی تا). کشف الغطاء عن مبهمات الشریعه الغراء. ایران، قم: مهدوی.

۶۸) گروهی از نویسندگان (۱۳۶۹). دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ایران، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

مجتهد، احمد؛ و حسن زاده، علی (۱۳۸۴). پول و بانکداری و نهادهای مالی. ایران، تهران: پژوهشکده پولی بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

۶۹) محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۳ق). معارج الاصول. ایران، قم: آل البیت.

۷۰) محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام. ایران، قم: اسماعیلیان.

۷۱) محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. ایران، قم: آل البیت.

۷۲) محمودی، سید احمد (۱۳۹۳). حلیت ربای تولیدی و انتاجی در بوته نقد و بررسی. فقه و حقوق اسلامی، ۴(۸)، ۱۷۸-۱۵۹.

۷۳) مشیکن، فردریک (۱۳۸۸). پول، ارز و بانکداری (علی جهانخانی و علی پارسیان: مترجمین). ایران، تهران: سازمان تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

۷۴) مصری، رفیق یونس (۱۴۱۲ق). الجامع فی الصول الربا. لبنان، بیروت: دارالشامیه.

۷۵) مصطفوی، سید محمد کاظم (۱۴۲۳ق). فقه المعاملات. ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۷۶) مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۲ق). الربا و البنك الاسلامی. ایران، قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب (ع).

۷۷) مکارم شیرازی، ناصر (بی تا). ربا و بانکداری اسلامی. بی جا.

۷۸) معرفت، محمد هادی (۱۳۷۹). مبانی حرام بودن ربا و مساله بانک. فقه، ۷(۲۵-۲۶)، ۱۲۶-۱۵۲.

۷۹) مرعشی، سید محمد حسن؛ آصفی، محمد مهدی؛ و معرفت، محمد هادی (۱۳۷۵). احکام فقهی پول. فقه اهل بیت، ۲(۷)، ۹-۴۲.

موسویان، سید عباس (۱۳۹۱). *بازار سرمایه اسلامی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

میثمی، حسین؛ ندری، کامران؛ و ملاکریمی، فرشته (۱۳۹۶). آثار پذیرش شخصیت حقوقی در تحلیل وجود ربا در روابط مالی مردم، دولت، بانکهای تجاری و بانک مرکزی. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۹(۲)، ۱۴۹-۱۷۸. DOI: 10.30497/ies.2017.1991

۸۰) ناظمی، امین؛ و سیدی، سیداحمد (۱۳۹۱). بکارگیری هزینه‌یابی در مبنای فعالیت در بانکها (مطالعه موردی: شعب بانک مهر استان خراسان رضوی). *حسابداری مدیریت*، ۵(۱۲)، ۶۵-۵۱.

۸۱) نائینی، محمدحسین (بی‌تا). *منیة الطالب فی حاشیة المکاسب*. ایران، تهران، مکتبه المحمدیه.

۸۲) نائینی، محمدحسین (۱۳۷۶). *فوائد الاصول*. ایران، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۸۳) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. لبنان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۸۴) نظری‌پور، محمدنقی؛ و موسویان، سیدعباس (۱۳۹۳). *بانکداری بدون ربا؛ از نظریه تا تجربه*. ایران، قم: دانشگاه مفید.

۸۵) هاشمی شاهرودی، محمود (۱۴۲۶ق). *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*. ایران، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیه السلام.

۸۶) یوسفی، احمدعلی (۱۳۷۹). *ماهیت و ساختار اقتصاد اسلامی (مجموعه مقالات و گفتگوها)*. ایران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

References

- 1) Holy Quran.
- 2) Aḥmad b. Fāris. (1404 AH/1984). *Muḥjam Maqāyīs al-Lughah*. Iran, Qom: Daftar Tabliḡhāt Islāmī-ye Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
- 3) Āl-'Aṣḡūr Baḥrānī, Yūsuf b. Aḥmad. (1405 AH/1985). *al-Ḥadā'iq al-Nāḏira fī Aḥkām al-Itira al-Ṭāhira*. Iran, Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī, affiliated with Jāmi'a-ye Mudarrisīn Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].

- 4) Alam al-Hudā, 'Alī b. Ḥusayn. (1415 AH/1994). *al-Intiṣār fī Infirādāt al-Imāmiyya*. Iran, Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī, affiliated with Jāmi'a-ye Mudarrisīn Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
- 5) Alam al-Hudā, 'Alī b. Ḥusayn. (1376 SH/1997). *al-Dharī'a ilā Uṣūl al-Sharī'a* [The Path to the Principles of the Sharia]. Iran, Tehran: University of Tehran Press [in Arabic].
- 6) Anṣārī, Murtazā b. Muḥammad Amīn. (1410 AH/1990). *al-Makāsib*. Iran, Qom: Dār al-Kitāb [in Arabic].
- 7) Ammārah, Muḥammad. (1413 AH/1992). *Qāmūs al-Muṣṭalahāt al-Iqtisādiyya fī al-Ḥadāra al-Islāmiyya*. Lebanon, Beirut: Dār al-Shurūq [in Arabic].
- 8) Ardabilī, Aḥmad b. Muḥammad, (1403 AH/1983). *Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhḥān*. Iran, Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmīyah [in Arabic].
- 9) Burhānī, Muḥammad Hishām. (1406 AH/1986). *Sadd al-Dharā'ī' fī al-Sharī'a al-Islāmiyya*. Syria, Damascus: Baynā [in Arabic].
- 10) Badawī, Ibrāhīm. (1383 SH/2004). *Nazariyyat al-Ribā al-Muḥarram fī al-Sharī'a al-Islāmiyya* [The Theory of Prohibited Usury in Islamic Law]. Egypt, Cairo: Maṭbū'āt al-Majlis al-A'lā li-Ri'āyat al-Funūn wa al-Ādāb wa al-'Ulūm al-Ijtimā'iyya [in Arabic].
- 11) Eqbāl, M., Awṣāf, A., & Khān, Ṭariq Allāh. (1387 SH/2008). *Chālesh-hā-ye Pīsh-rū-ye Bānk-dārī-ye Eslāmī* [Challenges Facing Islamic Banking] (Ḥusayn Miṭamī & Muslim Bamānpūr, Trans.). Iran, Tehran: Dāneshgāh-e Imām Ṣādiq ('alayhi al-salām) [in Persian].
- 12) Fabūzī, F., Mūdiliānī, F., & Farī, M. (1376 SH/1997). *Mabānī-ye Bāzārḥā va Nahādḥā-ye Mālī* [Foundations of Financial Markets and Institutions] (Ḥusayn 'Abdoh Tabriz, Trans.). Iran, Tehran: Āgāh [in Persian].
- 13) Fakhr Rāzī, Muḥammad b. 'Umar. (1420 AH/1999). *Mafātiḥ al-Ghayb*. Lebanon, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 14) Farjī, Yūsuf. (1384 SH/2005). *Pul va Arz va Bānk-dārī* [Money, Currency, and Banking]. Iran, Tehran: Sherkat-e Nashr va Chāp-e Bāzargānī [in Persian].
- 15) Farzīn-vaṣ, Asadollāh, & Nadrī, Kāmrān. (1381 SH/2002). *Rabā, Bahreh-ye Qardādī va Bahreh-ye Ṭabī'ī* [Usury, Contractual Interest, and Natural Interest]. *Tahqiqāt-e Eqtesādī* [Economic Research], 37(1), 149-185. DOR: 20.1001.1.00398969.1381.37.1.5.0 [in Persian].
- 16) Ġanī-Nezhād, Mūsā. (1383 SH/2004). *Barrasi-ye Ba'ī Nazariyyāt-e Marbūt be Bānk-dārī-ye Bedūn-e Rabā* [A Review of Some Theories Related to Interest-Free Banking]. *Majmū'eh-ye Maqālāt-e Pānzdahemīn*

- Seminār-e Bānk-dārī-ye Eslāmī* [Proceedings of the 15th Islamic Banking Seminar]. Iran, Tehran: Mu'assasat-e 'Āli-ye Bānk-dārī-ye Īrān [in Persian].
- 17) Ġanī-Nežād, Mūsā. (1383 SH/2004). *Barrasi-ye Ba'zī Nazariyyāt-e Marbūt be Bānk-dārī-ye Bedūn-e Rabā* [A Review of Some Theories Related to Interest-Free Banking]. *Majmū'eh-ye Maqālāt-e Pānzdahemin Seminār-e Bānk-dārī-ye Eslāmī* [Proceedings of the 15th Islamic Banking Seminar]. Iran, Tehran: Mu'assasat-e 'Āli-ye Bānk-dārī-ye Īrān [in Persian].
- 18) Gorūhī az Nevisandegān, (1369 SH/1990). *Dā'erat al-Ma'āref-e Bozorg-e Eslāmī* [The Great Islamic Encyclopaedia]. Iran, Tehran: Markaz-e Dā'erat al-Ma'āref-e Bozorg-e Eslāmī [in Persian].
- 19) Ḥabībiyān Naqībī, Majid. (1382 SH/2003). *Entifā'; Meyār-e Nāsāzgārī-ye Bānk va Nahād-e Qarż al-Ḥasanah* [Profit as a Criterion of Incompatibility Between Banks and Qarż al-Ḥasanah Institutions]. *Majmū'eh-ye Maqālāt-e Sūmin Hāmayesh-e Dosālah-e Eqtesād-e Eslāmī, Tārīkh-e Eqtesādī: Kelīd-e Fahm-e Sākhtār va Taḥavvol-e Eqtesād-e Īrān* [Proceedings of the Third Biennial Conference on Islamic Economics: Economic History as the Key to Understanding Iran's Economic Structure and Transformation]. Iran, Tehran: Dāneshgāh-e Tarbiyat Modarres [in Persian].
- 20) Ḥā'erī, 'A., (1355 SH/1976). *Dorrah al-Fawā'id* [Pearls of Benefits]. Iran, Qom: Mehr [in Persian].
- 21) Hāshimī Shahrūdī, Maḥmūd, (1426 AH/2005). *Farhang al-Fiqh mutābiq Madhhab Ahl al-Bayt 'Alayhim al-Salām*. Iran, Qom: Mu'assasat Dā'irat al-Ma'ārif Fiqh-e Eslāmī bar Madhhab-e Ahl al-Bayt 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
- 22) Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan, (1409 AH/1988). *Wasā'il al-Shū'ah ilā Taḥṣīl Masā'il al-Sharī'ah*. Iran, Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
- 23) Ḥurr 'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1409 AH/1989). *Wasā'il al-Shū'a*. Iran, Qom: Āl al-Bayt [in Arabic].
- 24) Ḥusaynī Dowlatābādī, Sayyid Maḥdī. (1395 SH/2016). *Māhiyyat-e Bānk va Dalālat-hā-ye Ān bar Motāla'āt-e Bānk-dārī-ye Eslāmī* [The Nature of Banks and Its Implications for Islamic Banking Studies]. *Motāla'āt-e Eqtesād-e Eslāmī* [Islamic Economic Studies], 8(2), 173-198. DOI: 10.30497/ies.2016.1802 [in Persian].
- 25) Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. (1414 AH/1993). *Tadhkirat al-Fuqahā'*. Iran, Qom: Āl al-Bayt [in Arabic].

- 26) Ibn Zuhrah Ḥalabī, Ḥamzah b. 'Alī. (1417 AH/1996). *Ghuniyyat al-Nuzū' ilā Ilmay al-Uṣūl wa al-Furū'*: Iran, Qom: Imām Ṣādiq ('alayhi al-salām) Institute [in Arabic].
- 27) Ibn Idrīs Ḥilli, Muḥammad b. Manṣūr. (1410 AH/1990). *al-Sarā'ir al-Ḥāwī li-Taḥrīr al-Fatāwā*. Iran, Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī, affiliated with Jāmi'a-ye Mudarrisin Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
- 28) Ibn Qayyim, Muḥammad b. Abī Bakr. (1411 AH/1991). *Ilām al-Muwaqqi'īn*. Lebanon, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya [in Arabic].
- 29) Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram. (1414 AH/1993). *Lisān al-Arab*. Lebanon, Beirut: Dār al-Fikr li-Ṭ-Ṭibā'a wa al-Nashr wa al-Tawzī' - Dār Ṣādir [in Arabic].
- 30) Īrwānī, Bāqir. (1426 AH/2005). *Durūs Tamhīdiyya fī al-Qawā'id al-Fiḥīyya*. Iran, Qom: Dār al-Fiḥ [in Arabic].
- 31) Jaṣṣāṣ, Abū Bakr. (1405 AH/1985). *Aḥkām al-Qur'ān*. Lebanon, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 32) Kāṣif al-Ghiṭā', 'Alī b. Jafar. (n.d.). *Kashf al-Ghiṭā' an Mubhamāt al-Sharī'a al-Gharra'*. Iran, Qom: Mahdavi [in Arabic].
- 33) Khwānṣārī, Sayyid Aḥmad b. Yūsuf. (1405 AH/1985). *Jāmi' al-Madārik fī Sharḥ Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Iran, Qom: Ismā'iliyān [in Arabic].
- 34) Khūrī, Sa'īd. (1403 AH/1983). *Aqrab al-Mawārid*. Iran, Qom: Maktabat Āyat Allāh Najafi Mar'ashī [in Arabic].
- 35) Koršid, A., (1374 SH/1995). *Moṭāla'ātī dar Eqteṣād-e Eslāmī* [Studies in Islamic Economics] (Trans. M. M. Mahdavi). Iran, Mashhad: Bonyād-e Pajooleshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Rażavi [in Persian].
- 36) Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. (1407 AH/1987). *al-Kāfi*. Iran, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya [in Arabic].
- 37) Kūī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1410 AH/1990). *Minhāj al-Ṣāliḥīn*. Iran, Qom: Madīnat al-'Ilm [in Arabic].
- 38) Kūī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1422 AH/2001). *Miṣbāḥ al-Uṣūl*. Iran, Qom: Mu'assasat Iḥyā' Āthār al-Sayyid al-Kūī [in Arabic].
- 39) Kūī, Sayyid Abū al-Qāsim. (n.d.-a). *Miṣbāḥ al-Fiḥah*. No place: No publisher [in Arabic].
- 40) Kūī, Sayyid Abū al-Qāsim. (n.d.-b). *Muḥjam Rijāl al-Ḥadīth wa Tafṣīl Ṭabaqāt al-Rijāl*. No place: No publisher [in Arabic].
- 41) Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1421 AH/2000). *al-Bay'*: Iran, Tehran: Mu'assasat Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī [in Arabic].

- 42) Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1422 AH/2001). *Istiftā'āt*. Iran, Qom: Jāmi'a-ye Mudarrisīn Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
- 43) Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh. (n.d.). *Tahrīr al-Wasīla*. Iran, Qom: Dār al-'Ilm [in Arabic].
- 44) Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1382 SH/2003). *Tahdhīb al-Uṣūl*. Iran, Qom: Ismā'iliyān [in Arabic].
- 45) Najafī, Muḥammad Ḥasan, (1404 AH/1984). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām*. Lebanon, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 46) Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1412 AH/1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Lebanon, Beirut: Dār al-'Ilm [in Arabic].
- 47) Rašīd Riḍā, Muḥammad. (1406 AH/1986). *al-Ribā wa al-Mu'āmalāt fī al-Islām*. Egypt, Cairo: Maktabat al-Kulliyāt al-Azharīyya [in Arabic].
- 48) Sabzavārī, Sayyid 'Abd al-A'lā, (1413 AH/1992). *Muhadhdhab al-Aḥkām*. Qom: al-Manār [in Arabic].
- 49) Sabzawārī, Sayyid 'Abd al-A'lā. (1413 AH/1992). *Muhadhdhab al-Aḥkām*. Iran, Qom: al-Manār [in Arabic].
- 50) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. (1413 AH/1992). *Masālik al-Aḥnām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām*. Iran, Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyya [in Arabic].
- 51) Shawka nī, Muḥammad. (1413 AH/1992). *Nayl al-Awtār*. Egypt, Cairo: Dār al-Ḥadīth [in Arabic].
- 52) Šādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1412 AH/1991). *Tabsirat al-Fuqahā alā Tabsirat al-Muta'allimīn*. Iran, Qom: Farhang-e Islāmī [in Arabic].
- 53) Šadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (1410 AH/1990). *Minḥāj al-Šāliḥīn (Muḥaṣṣhā)*. Lebanon, Beirut: Dār al-Ta'āruf li-l-Maṭbū'āt [in Arabic].
- 54) Šadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (1417 AH/1996). *Iqtisādu-nā*. Iran, Qom: Daftar Tabliḡhāt-e Islāmī [in Arabic].
- 55) Šadūq, Muḥammad b. 'Alī. (1413 AH/1992). *Man lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh*. Iran, Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī [in Arabic].
- 56) Šadūq, Muḥammad b. 'Alī. (1378 SH/1999). *Uyūn al-Riḍā* [The Sources of al-Riḍā]. Iran, Tehran: Jahān [in Arabic].
- 57) Šadūq, Muḥammad b. 'Alī. (1386 SH/2007). *Ilal al-Sharā'i'* [Reasons for the Laws]. Iran, Qom: Kitābfulūshī Dāvarī [in Arabic].
- 58) Siyarkṣī, Muḥammad b. Aḥmad. (n.d.). *al-Mabsūṭ*. Egypt, Cairo: Maṭba'at al-Sa'āda [in Arabic].
- 59) Sīstānī, Muḥammad Riḍā. (1437 AH/2016). *Buḥūth fī Sharḥ Manāsik al-Ḥajj*. Lebanon, Beirut: Dār al-Mu'arrikh al-'Arabī [in Arabic].

- 60) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. (1410 AH/1990). *al-Rawḍa al-Bahiyya fī Sharḥ al-Lum'ā al-Dimashqiyya*. Iran, Qom: Kitābfurūshī Dāvārī [in Arabic].
- 61) Shahīd Muṭahharī, Murtazā. (n.d.). *Fiqh wa Ḥuqūq (Majmū'a Āthār)*. Iran, Qom: No publisher [in Arabic].
- 62) Suyūṭī, Jalāl al-Dīn, (1404 AH/1984). *al-Durr al-Manthūr*. Iran, Qom: Ketābkāneh-ye Āyatullāh Mar'ashī Najafī [in Arabic].
- 63) Ṭabāṭabā'ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzim. (1414 AH/1993). *Takmilat al-Urwat al-Wuthqā*. Iran, Qom: Kitābfurūshī Dāvārī [in Arabic].
- 64) Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan. (1408 AH/1988). *Majma' al-Bayān*. Iran, Tehran: Nāṣir Khusraw [in Arabic].
- 65) Tehrānī, Rezā, & Beygdilū, Jamshīd. (1399 SH/2020). *Barrasi-ye Naqsh-e Vāseṭe-gharī-ye Mālī-ye Bānkhā-ye Ozv-e Būrs-e Orāq-e Bahādār-e Tehrān va 'Awāmil-e Moathher bar Ān [Analyzing the Role of Financial Intermediation of Listed Banks on the Tehran Stock Exchange and Its Determinants]*. *Cheshm-Andāz-e Modīriyyat-e Mālī [Financial Management Perspective]*, 10(29), 39-64. DOI: 10.52547/jfmp.10.29.39 [in Persian].
- 66) Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan, (1407 AH/1987). *Tahdhīb al-Aḥkām fī Sharḥ al-Muqni'ah*. Iran, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyah [in Arabic].
- 67) Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. (1416 AH/1995). *Majma' al-Baḥrayn*. Iran, Tehran: Kitābfurūshī Murtazawī [in Arabic].
- 68) Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1413 AH/1992). *al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Lebanon, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 69) Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1390 SH/2011). *al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān [al-Mizān: Exegesis of the Qur'an]*. Lebanon, Beirut: Mu'assasat al-'Alamī [in Arabic].
- 70) Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1400 SH/2021). *al-Nihāya fī Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatāwā [The Nihāya in Jurisprudence and Fatwas]*. Lebanon, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī [in Arabic].
- 71) Makārem Shīrāzī, Nāṣir. (n.d.). *Rabā wa Bānkdārī-ye Eslāmī*. No place [in Arabic].
- 72) Mar'ashī, S. M. Ḥ.; Āṣafī, M. M.; & Marīfat, M. H., (1375 SH/1996). *Aḥkām-e Feqhī-ye Pul [Jurisprudential Rulings on Money]*. *Feqh Ahl al-Bayt [Jurisprudence of Ahl al-Bayt]*, 2(7), 9-42 [in Persian].

- 73) Marifat, M. H., (1379 SH/2000). Mabānī-ye Ḥarām Būdan-e Rabā va Mas'aleh-ye Bānk [Foundations of the Prohibition of Usury and the Bank Issue]. *Feqh* [Jurisprudence], 7(25-26), 126-152 [in Persian].
- 74) Muḥaqqiq Ḥillī, Ja'far b. Ḥasan. (1403 AH/1983). *Ma'ārij al-Uṣūl*. Iran, Qom: Āl al-Bayt [in Arabic].
- 75) Muḥaqqiq Ḥillī, Ja'far b. Ḥasan. (1408 AH/1988). *Sharā'i' al-Islām fi Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Iran, Qom: Ismā'iliyān [in Arabic].
- 76) Muḥaqqiq Karkī, 'Alī b. Ḥusayn. (1414 AH/1993). *Jāmi' al-Maqāṣid fi Sharḥ al-Qawā'id*. Iran, Qom: Āl al-Bayt [in Arabic].
- 77) Miṣrī, Rafīq Yūnus. (1412 AH/1991). *al-Jāmi' fi Uṣūl al-Ribā*. Lebanon, Beirut: Dār al-Shāmiyya [in Arabic].
- 78) Muṣṭafawī, Sayyid Muḥammad Kāzim. (1423 AH/2002). *Fiqh al-Mu'āmalāt*. Iran, Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī, Jāmi'a-ye Mudarrisīn Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
- 79) Makārem Shirāzī, Nāsir. (1422 AH/2001). *al-Ribā wa al-Bank al-Islāmī*. Iran, Qom: Madrasat al-Imām 'Alī b. Abī Ṭālib ('a) [in Arabic].
- 80) Majtahed, Aḥmad, & Ḥasan-Zādeh, 'Alī. (1384 SH/2005). *Pul, Bānkdarī va Nahādihā-ye Mālī* [Money, Banking, and Financial Institutions]. Iran, Tehran: Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran [in Persian].
- 81) Maḥmūdī, Sayyid Aḥmad. (1393 SH/2014). *Heliyyat-e Rabā-ye Towlīdī va Entāji dar Būteh-ye Naqd va Barrasī* [The Legitimacy of Productive Usury: A Critical Review]. *Feqh va Ḥoqūq-e Eslāmī* [Islamic Jurisprudence and Law], 4(8), 159-178 [in Persian].
- 82) Mišikīn, Fredrik. (1388 SH/2009). *Pul, Arz va Bānkdarī* [Money, Exchange, and Banking] ('Alī Jahānkhāni & 'Alī Pārsiān, Trans.). Iran, Tehran: SAMT [in Persian].
- 83) Miṭāmī, Ḥusayn, Nadri, Kāmran, & Mollākarimī, Farašteh. (1396 SH/2017). *Āthār-e Pazīresh-e Shakhṣiyyat-e Ḥoqūqī dar Taḥlīl-e Vojūd-e Rabā dar Ravābeṭ-e Mālī-ye Mardom, Dawlat, Bānk-hā-ye Tejārī va Bānk-e Markazī* [The Effects of Recognizing Legal Personality on the Analysis of Usury in Financial Relations Between Individuals, the State, and Banks]. *Moṭāla'āt-e Eqteṣād-e Eslāmī* [Islamic Economic Studies], 9(2), 149-178. DOI: 10.30497/ies.2017.1991 [in Persian].
- 84) Mūsaviyān, S. 'A., (1391 SH/2012). *Bāzār-e Sarmāyeh-ye Eslāmī* [Islamic Capital Market]. Iran, Tehran: Pajooheshgāh-e Farhang va Andīshe-ye Eslāmī [in Persian].
- 85) Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH/1984). *Jawāhir al-Kalām fi Sharḥ Sharā'i' al-Islām*. Lebanon, Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].

- 86) Nāzemī, Amīn, & Sīyedī, Seyyed Aḥmad. (1391 SH/2012). *Bekār-gīri-ye Hazine-yābi-ye Mabnā-ye Fa'āliyat dar Bānk-hā (Moṭāla'e-ye Moredī: Sho'ab-e Bānk-e Mehr Ostān-e Khorāsān-e Razavi)* [Applying Activity-Based Costing in Banks (A Case Study: Mehr Bank Branches in Khorasan Razavi Province)]. *Hesābdārī-ye Modīriyyat* [Management Accounting], 5(12), 51-65 [in Persian].
- 87) Nāzar-Pūr, Moḥammad-Naqī, & Mūsawiyān, Seyyed 'Abbās. (1393 SH/2014). *Bānk-dārī-ye Bedūn-e Rabā; az Nazariyya tā Tajrobeh* [Interest-Free Banking: From Theory to Practice]. Iran, Qom: University of Mofid [in Persian].
- 88) Nā'īnī, Moḥammad Ḥusayn. (1376 SH/1997). *Fawā'id al-Uṣūl* [Benefits of the Principles]. Iran, Qom: Jāmi'a-ye Mudarrisīn Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
- 89) Nā'īnī, Moḥammad Ḥusayn. (n.d.). *Manīyat al-Ṭālib fī Ḥāshiyat al-Makāsib*. Iran, Tehran: Maktabat al-Muḥammadīya [in Arabic].
- 90) Yūsufī, A.-A., (1379 SH/2000). *Māhīyat va Sākhtār-e Eqteṣād-e Eslāmī* [Nature and Structure of Islamic Economics] (Collection of Articles and Dialogues). Iran, Tehran: Pajooreshgāh-e Farhang va Andīshe-ye Eslāmī [in Persian].
- 91) Zāre'ī Sharīf, Waḥīd. (1401 SH/2022). *Rabā Angārī-ye Moṭlaq-e Ziyādātī dar Mo'vazāt bā Rūkardī bar Sīāsāt-e Jenā'ī-ye Īrān* [The Absolute Characterization of Usury in Exchanges: A Review of Iran's Criminal Policy]. *Āmūz-hā-ye Feqh va Hoqūq-e Jezā* [Teachings of Fiqh and Criminal Law], 1(1), 57-76 [in Persian].
- 92) Zarqā, Muṣṭafā. (1388 SH/2009). *al-Mushkilāt al-'Aṣriyya fī Mizān al-Sharī'a al-Islāmiyya* [Contemporary Problems in the Balance of Islamic Law]. No place [in Arabic].